

Dražen Maršić

Portretna stela iz crteža Rafaela Martinija i njezina grupa

Dražen Maršić
HR, 23000 Zadar
Sveučilište u Zadru
Odjel za arheologiju
Obala kralja Petra Krešimira
IV. br. 2

U radu se analiziraju izvorni fragmenti portretne stele otkrivene godine 1826. na zapadnoj salonitanskoj nekropoli te se uspoređuju s prikazima u crtežima, napose onim kojeg je izradio dubrovački slikar Rafael Martini. Temeljem oblikovnih i strukturalnih karakteristika utvrđuje se tipološka pripadnost stele i definira njezina grupa u Saloni i bližoj okolici. Zaključuje se kako je riječ o grupi od pet stela s tzv. prekinutim zabatom i portretnom školjkom, nastaloj prihvaćanjem italskoga oblika koji je vrlo rano uveden u repertoar salonitanskih radionica, a potom je postupno doživio značajne transformacije i na kraju drukčiju tipizaciju. Na taj je način nastala prepoznatljiva lokalna shema u funkciji skupne prezentacije. Za vrijeme izrade predmetne stele predlaže se razdoblje od kraja Tiberijeva do početka Klaudijeva doba.

Ključne riječi: stela, prekinuti zabat, portretna školjka, portret, Salona

UDK: 904(497.5 Solin):726.8>"652"

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 27. svibnja 2016.

1. Uvod

Izvedeci godine 1826. arheološko iskapanje na položaju zapadne salonitanske nekropole tadašnji direktor Arheološkog muzeja u Splitu Karlo Lanza otkrio je u okolišu mauzoleja obitelji *Lollius* zanimljivu nadgrobnu stelu s portretima petero pokojnika (inv. br. Arheološkoga muzeja u Splitu D 2), kasnije nažalost uništenu. Ostatci mauzoleja izronili su na položaju Martinčevo, otprilike na pola puta između tzv. *Porta Graeca* i kasnije podignuta amfiteatra.¹ Po svim pokazateljima izgrađen je kao jedan od najstarijih spomenika nekropole s trajanjem barem do sredine 1. stoljeća, a nakon širenja grada sedamdesetih godina 2. stoljeća našao se unutar zapadnoga proširenja (*urbs occidentalis*).² K. Lanza nije stigao objaviti rezultate istraživanja na Martinčevu. Ostavio je tek opširnu dokumentaciju koja se i danas čuva u Arheološkome muzeju u Splitu. Temeljem nje nalaze s istraživanja objavio je godine 1856. njegov sin Frane (Francesco) u knjižici naslovljenoj *Monumenti Salonitani inediti*. Nažalost, objava nije donijela detaljnije informacije o tome gdje je stela

zapravo otkrivena te je li vezana uz mauzolej i u kakvom kontekstu. Nadalje, u tekstu se ne precizira detaljnije ni njezino stanje sačuvanosti! Jedino što je pouzdano jest to da u trenutku pronalaska, a tako i danas, nije bio sačuvan donji dio spomenika s natpisom (epitaf), jer bi to inače bilo izriječom spomenuto, a sadržaj natpisa nesumnjivo transkribiran. O steli se kaže samo to da je izrađena od vapnenca, da nosi pet bista u basreljefu koje natkriljuju lavovi (!) te da je reljef osrednje kvalitete.³ Priređen je i crtež nepoznatoga autora, ali nažalost prilično uopćenih modnih i fizionomijskih detalja (sl. 1).⁴ Kako je ispod njega stavljeno i mjerilo od dvije bečke stope i 12 palaca, i kako je ono tek neznatno veće, stječe se dojam da je to bila i približna širina, odnosno da je iznosila blizu 3 stope ili 0,90 m (1 bečka stopa = 31,16 cm; palac = 2,63 cm).⁵ Sretnom okolnošću da je gornji dio stele danas sačuvan u punoj širini - o čemu nešto kasnije - i da ona iznosi 0,82 m, pouzdano se da zaključiti da mjerilo i crtež nisu u potpunom suglasju, odnosno da je crtež trebao biti nešto malo manji ili mjerilo veće.

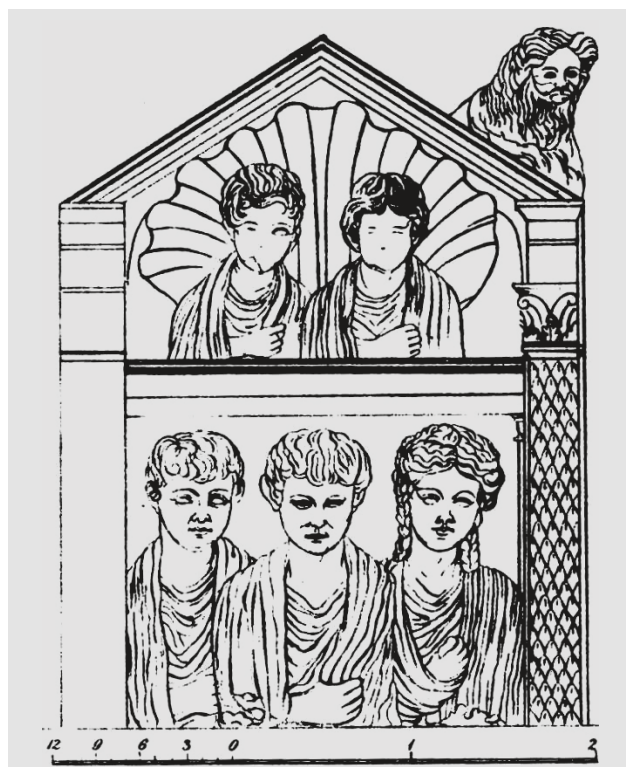
1 Ž. Miletić 1989, str. 50 i d.

2 N. Cambi 1986, str. 75, bilj. 83.

3 F. Lanza 1856, str. 33.

4 F. Lanza 1856, isto mj., tab. VII, sl. 1.

5 Za bečku stopu, palac i dr. mjere usp. Z. Herkov 1973, str. 23 i d., 80.

Slika 1
Stela iz istraživanja K. Lanze u crtežu iz godine 1856.
(obradio Dražen Maršić)

Slika 2
Stela iz istraživanja K. Lanze u crtežu R. Martinija

Razlog zbog kojega ovaj nalaz privlači pozornost znanstvene javnosti krije se u činjenici da postoji i drugi, znatno kvalitetniji crtež stele (sl. 2), koji se čuva u Arheološkome muzeju u Splitu.⁶ Izradio ga je dubrovački slikar Nikola Rafael Martini (1771. - 1846.), jedan od najpoznatijih predstavnika klasicističkoga slikarstva u Dalmaciji i priznati portretist svoga vremena.⁷ Martini je od 1821. do 1839. radio u Arheološkome muzeju u Splitu, gdje ga je K. Lanza imenovao za nadzornika (podinspektora) solinskih ruševina. U Muzeju je obavljao raznovrsne poslove, od otvaranja zgrade posjetiteljima, preko zahtjevnih poslova konzervacije, do izrade dokumentacije. Godine 1839. obolio je od neke očne bolesti, nakon čega se povukao u rodni grad i nakon nekoliko godina umro. Među glavnim odlikama njegova stila navode se čvrsti klasicistički crtež, izrazita i oštra individualizacija likova, zanimanje za psihološku karakterizaciju i napose istančanost

i mekoća u obradi draperije i inkarnata. Crtež stele otkrivene u istraživanjima K. Lanze prvorazredan je dokument razvoja onodobne tehničke (grafičke) dokumentacije, ali i Martinijeva djelovanja općenito, jer njegovih radova nije očuvano mnogo.⁸ Nama je pak od neizmjerne važnosti jer smo zbog vrsnoće crteža u prilici promatrati detalje spomenika koji su u međuvremenu uništeni gotovo do neprepoznatljivosti.

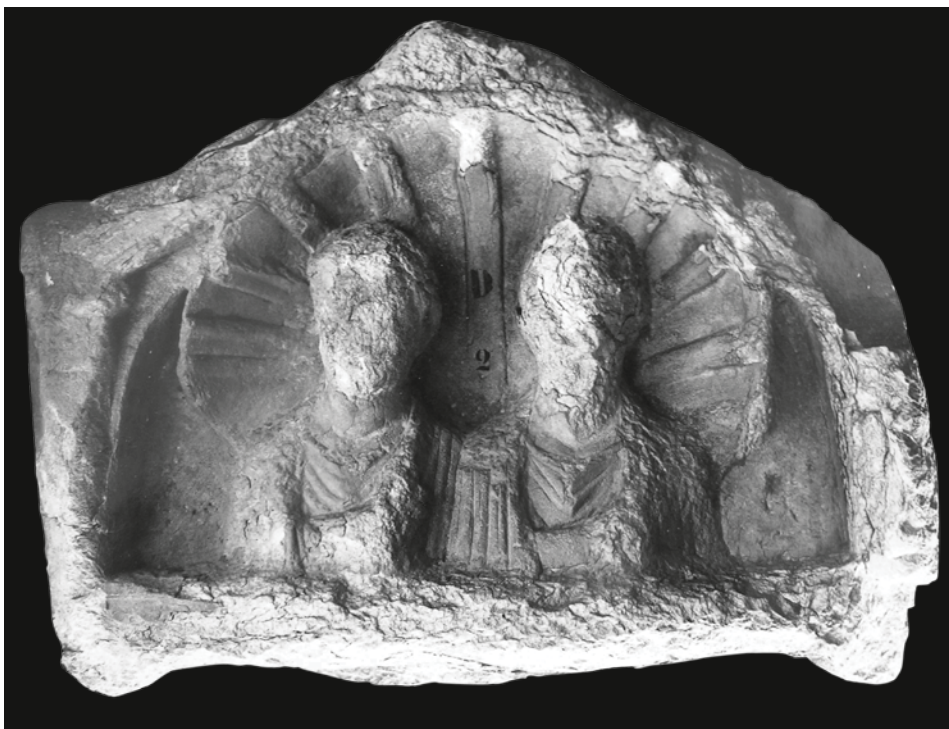
Stela prikazana na dva spomenuta crteža uništena je tijekom čestih seobi splitskoga Muzeja i zbirki te neadekvatne pohrane zacijelo već tijekom prve polovine 19. stoljeća. Prije izgradnje današnje muzejske zgrade splitski je Muzej naime selio više puta, a jedno vrijeme lapidariji su se nalazili čak i u bivšim skladištima soli na splitskoj rivi - prvi put u zgradi Generalata, a drugi put u kući Katalinić.⁹ Sve to dovelo je do tragičnoga uništenja spomenika koji je - samo za primjer - u inventarnoj knjizi D (katalogu

6 Čuva se u arhivu/knjžnici Muzeja, a otkrio ga je voditelj knjižnice Arsen Duplančić.

7 O Nikoli Rafaelu Martiniju pregledno: K. Prijatelj 1964, str. 16 i d.

8 K. Prijatelj 1964, str. 20 donosi popis od 12 Martinijevih radova, nažalost velikim dijelom propalih. Crtež stele nije uključen u popis.

9 Za povijest Muzeja od osnutka do useljenja u današnju zgradu vidi N. Anzulović 1981, str. 164 i d., sl. 1 (br. 5 i 9).

Slika 3
Gornji dio stele sedamdesetih godina prošloga stoljeća (snimio Nenad Cambi)

Slika 4
Gornji dio stele godine 2015. (snimio Dražen Maršić)

skulpture) ponio broj 2! Tragična situacija s onodobnim čuvanjem te propadanjem spomenika poznata nam je i preko riječi velikoga Th. Mommsena.¹⁰ U trenutku premještanja u novoizgrađeni Muzej godine 1917. stela je već morala biti dobro oštećena, što je razvidno iz činjenice da nije postavljena u jednom od krila lapidarija, već su joj ostatci odloženi, a zatim i zameteni u stražnjem dvorištu. Tako se dogodilo da S. Rinaldi Tufi, talijanski stručnjak koji je obradio sve portretne stele u Arheološkome muzeju u Splitu, nije uopće znao za ovaj primjerak.¹¹ S druge strane, N. Cambiju je otprilike u isto vrijeme bio poznat samo gornji dio stele (a preko njegove dokumentacije i autoru ovih redaka), koji je i fotografiran ranih sedamdesetih godina prošloga stoljeća (sl. 3), pa je bilo jasno da se stela nalazi u dijelovima.¹² Ono što je motiviralo nastanak ovoga rada je »otkriće« i donjega dijela, čime na neki način priču o steli ipak možemo kompletirati.

2. Izvorni ostaci spomenika i njihova ikonografija

U Arheološkome muzeju u Splitu čuvaju se danas daleko dva fragmenta izvornoga spomenika i oni kao takvi nisu nikad bili predmet analize niti su objelodanjeni. Manji komad visine 0,51 m, širine 0,82 m i debljine 0,40 m donosi gornji dio stele s trokutnim zabatom i slikovnim poljem s dva portreta (sl. 4). Istaknuti dijelovi reljefa u cijelosti su izlistani - rubovi fragmenta i glave pokojnika praktički do neprepoznatljivosti - a jedino su nešto bolje sačuvani draperija likova i školjka u pozadini. U odnosu na izgled dokumentiran pred četrdesetak godina (sl. 3) stanje fragmenta dramatično se pogoršalo. Rubovi su dodatno okrnjeni - osobito onaj na desnoj strani i gore (vrh zabata) - a dodatno su odlomljene i glave pokojnika, dok je površina reljefa u cjelini izlistanija. Zbog implikacija koje ima na kasniju raspravu, deskripcija će stoga biti izvršena temeljem ranije zatečenoga stanja (sl. 3).

Na starijoj se fotografiji koliko-toliko uočavaju tragovi izvorne strukture spomenika. U donjem lijevom kutu niše vidljiv je manji segment ravne trake s gornjim profiliranim rubom. Uz lijevi rub jasno se uočavaju obrisi polustupića izlistanog stabla, povrhnjega izjedeni dio koji je morao zauzimati kapitel, a zatim dvije ravne trake sa završnom profilacijom. Jasno se razaznaje da profilacija podupire katete zabata i da je njezin unutrašnji dio iznad ravnih traka izbačen u odnosu na kosine zabata. Navedeni elementi s lijeve strane uokviruju polje manje-više pentagonalnog

oblika u kojemu je uklesana niska polukružna niša. Identični elementi na desnoj strani uglavnom su stradali. Najveći dio niše, kao neka vrsta reprezentativne pozadine portretima pokojnika, zauzima reljefno istaknuta školjka koja osim središnjega rebra, točno između glava pokojnika, ima sa svake strane još po pet rebra. Zanimljivo je da rubovi školjke lijevo i desno od glava slobodno strše u prostoru, tj. izrađeni su u punom volumenu. Ispred školjke su poprsja dvoje pokojnika, a njihov spol zbog stupnja sačuvanosti moguće je razlikovati jedino temeljem volumena i oblika kose. Lijevo je muški, a desno ženski lik. Držanje im je identično. Oba su prikazana u tunici i ogrtaču, desne ruke savijene u laktu i podignute prema lijevoj strani grudiju gdje prstima hvataju skut ogrtača. Autopsija danas sačuvanoga komada (sl. 4) pokazuje da su portreti izrađeni u otprilike polovici prirodne veličine odrasle osobe, pa nema nikakve sumnje da su prikazani likovi dječak i djevojčica. Glavama su neznatno okrenuti jedno prema drugome.

Usporedba stanja u kojem se fragment nalazio sedamdesetih ili nalazi danas s dvama ranije spomenutim crtežima (sl. 1-2) pokazuje da su vanjska forma i sve sastavnice unutrašnjega ustrojstva gornjega dijela stele na njima prikazani točno i u odgovarajućem formatu. Polukružna je niša npr. točno pozicionirana unutar arhitektonskoga okvira i vrha zabata, a školjka je prikazana s odgovarajućim brojem rebra. Detalji koje donose crteži - napose Martinijev - a koji na fragmentu nisu sačuvani, jesu bočni akroteriji izvedeni poput lavova i postolje središnjega, manji sjedeći lik krilatoga erota u prostoru ispod vrha zabata i školjke, greda s dvije fascije i vršnim profilom na kojoj portreti počivaju te izvedba arhitektonskoga aparata na objema stranama. Od lavova danas nema ni traga, ali se ostatak središnjega postamenta očuvao u obliku manjega kanala za metalnu spojnicu kojom se učvršćivao element koji je tu nalijegao (sl. 6). Vjerojatno je bila riječ o borovu češeru. Greda je očito točno prikazana i tu nema većih problema. Prostor između zabata i školjke danas nije sačuvan, a lik erota ne vidi se ni na slici iz sedamdesetih godina. Jednako tako u cijelosti je postradao i desni okvir u pripadajućoj visini. S obzirom na današnji stupanj oštećenja i daleko bolje stanje sedamdesetih, čini se da se može kazati kako su izlistavanje i lom kamena tijekom više od jednoga stoljeća značajno deformirali izgled desnoga dijela spomenika.

¹⁰ CIL 3, str. 278, XLVI.

¹¹ S. Rinaldi Tufi 1971, str. 87 i d.

¹² Usp. N. Cambi 1993, str. 353.

Slika 5
Donji dio stele godine 2012. (snimio Dražen Maršić)

Slika 6
Pogled na instalaciju za središnji akroterij stele (snimio Dražen Maršić)

Poseban problem su portreti pokojnika, čije je stanje sačuvanosti, osim u dijelu draperije, bilo iznimno loše već sedamdesetih, a danas je još poraznije. Crteži lijevo prikazuju dječaka, a desno djevojku. Po činjenici da su na oba crteža nosovi dati samo u tragovima (na Martinijevu su crtežu ti detalji i malko zamućeni - sl. 2) čini se da možemo zaključiti da su lica pokojnika bila oštećena već u trenutku otkrića. Djelovanje soli dodatno ih je oljuštilo do neprepoznatljivosti. Lijevoj glavi volumen kose dat je u jednoj, zaokruženoj cjelini, dok se kod desne naziru dva dijela: donji nešto širi i gornji uži koji tek nisko izlazi iznad donjega (sl. 3-4). Može se zaključiti kako prikaz spola pokojnika na crtežima stoga treba uzeti kao vjerodostojan, a problematična je tek dob u kojoj su prikazani. Po formatu bi se reklo da su prikazana djeca u rasponu od desetak do petnaestak godina. Zanimljivo je da je držanje (okret) glave čak realnije prikazan na lošijem crtežu (usp. sl. 1 i 6). Mlađe likove u ovom je slučaju bilo logično smjestiti u prostorom nešto niže gornje slikovno polje, a razmještaj likova po spolu - kako ćemo vidjeti - odgovara onome u donjemu polju (ukupno su muškarci lijevo, žene desno). Takva je koncepcija poznata i s drugih salonitanskih portretnih stela s dva slikovna polja. Npr. na steli Tita Fuficija muški su likovi u oba polja također prikazani lijevo, a ženski desno (gledajući prema spomeniku), što očito stoji u svezi s natpisima (imenima) koji tako donekle prate portrete.¹³ Suprotna pojava, ali vjerojatno motivirana istim razlozima, bilježi se na steli koju poznajemo samo iz djela L. F. Cassasa, gdje su u dva polja lijevo žene, a desno muškarci (roditelji su gore, a djeca dolje!).¹⁴

S obzirom da nemamo nikakvu informaciju o društvenom statusu pokojnika prepoznavanje odjeće u kojoj su prikazani iznimno je otežano. Djevojka je neosporno prikazana kao palijata (*palliatā*), tj. u pravokutnom ogrtaču pali (*palla*) prebačenoj preko tunike.¹⁵ Dječak bi ovisno o statusu mogao nositi i *pallium* i togu; prvi npr. ako je oslobođen zajedno s roditeljima, a drugi ako je rođen kao slobodna osoba (*ingenuus*), u kojem slučaju bi to mogla biti *toga praetexta*.¹⁶ Draperija njegova ogrtača međutim nema sve sadržaje tipične za togu onoga vremena (npr.

umbo) pa to mora ostati otvoreno pitanje, iako je teza o togi izvjesnija.¹⁷ Problem je i u tome što su se početkom carskoga doba grčki *pallium* i rimska toga vrlo često drapirali na sličan način pa odatle i govorimo o togi *pallium* tipa, tj. togi drapiranoj poput palija, što stvara probleme u njihovoj distinkciji.¹⁸

Veći komad, nažalost još teže oštećen, pripada nekadašnjem donjem (u crtežima), odnosno izvorno središnjem dijelu stele (sl. 5). Do nedavno se za njega nije uopće znalo, a onda je tijekom radova na uređenju stražnjega dvorišta Muzeja i preslagivanja tamošnjih spomenika izronio iz jedne od gomila. Stanje sačuvanosti pokazuje i zašto je bio tako pohranjen. Ljuštenje reljefa odnosno cijele površine uzelo je još većega maha nego na prethodno opisanom fragmentu. Sačuvane dimenzije mu nije bilo moguće izmjeriti jer je u međuvremenu, nakon što je uočen i fotografiran, premješten na novu poziciju, a potraga za njim nije dala rezultate. Imajući u vidu dimenzije gornjega dijela, visinu mu je moguće procijeniti na 0,45 m, pa je ukupna visina stele iznosila oko 1 m. Unutar danas amorfnoga komada u tragovima su sačuvane polufigure troje pokojnika. Likovi su također prikazani u tunici i ogrtaču, izložene desne ruke na grudima koja hvata skut ogrtača. Najviši je lik u sredini, prikazan je u prednjem planu i tako zauzima najveću širinu slikovnoga polja. Obrisi glave, visok vrat i nisko spuštenu tuniku koja pada u trokutastim naborima odgovaraju detaljima u crtežima. Po velikom i klempavom desnom uhu te tankom volumenu kose iznad uha i oko njega nesumnjivo je riječ o muškarcu. Desno do muškarca vidljiv je ženski lik za koji je temeljem stanja sačuvanosti teško kazati je li također stajao u prednjem planu ili je bio blago povučen unazad. Jasno se mogu opipati obrisi u laktu savijene desne ruke koja u šaci drži skup nabora ogrtača. Može se primijetiti da je na crtežima ruka predstavljena u malo višem položaju negoli je vidimo na fragmentu (usp. sl. 2 i 5). Desno od ruke nazire se skup okomitih nabora ogrtača. Glava i detalji lica u cijelosti su stradali. Da je riječ o ženi danas možemo prepoznati po nešto većem volumenu kose, nekoliko plastičnih pramenova iznad ženina lijevoga uha i

13 Usp. N. Cambi 2000, str. 44 i d., tab. 62.

14 Usp. L. F. Cassas 1802, str. 139, tab. 31 (=1997, str. 233 i d., tab. 139).

15 *Palliatā* je statuarini obrazac u prikazivanju žene čije je gornje odijelo *palla*, ogrtač pravokutnoga kroja, ekvivalent grčkom himatiju (*himation*). Mogao je biti drapiran na više od desetak načina, a izbor tipa ovisio je o više faktora, ponajviše o dobi vlasnice. Usp. D. Maršić 2009a, str. 54 i d. s brojnim referencama.

16 *Pallium* je muška rimska verzija pravokutnoga ogrtača, a *toga nacionalis* odijelo rimskoga građanina u pravilu elipsoidnoga kroja. Slobodnorodeni rimski građanin (*ingenuus*) nosio je do punoljetnosti togu purpurnoga obruba (*toga praetexta*), a nakon toga je oblačio togu odraslih (*toga virilis*). Usp. L. Bonfante Warren 1973, str. 610, s.v. *pallium*; str. 611, s.v. *praetexta*.

17 *Umbo* je okrajak toge koji je slobodno visio iz *balteusa*, a izvučen je omogućavao podizanje toge na glavu (npr. kod raznih iskazivanja pobožnosti). Usp. H. R. Goette 1990, str. 29 i d., tab. 5 i d. (Ba). Nije obavezan element kod kasnorepublikanskih i nekih ranocarskih načina drapiranja.

18 Usp. H. R. Goette 1990, str. 24 i d., tab. 2 i d. (Ab).

dva uvojka (!) koji se jasno vide ispod istoga uha. Uvojci se spuštaju otprilike do početka tunike. Obrisi im se naziru i na suprotnoj strani. Treći lik, prikazan prvi s lijeva, nalazi se u drugom planu, što se jasno vidi po činjenici da mu rame središnjega muškarca dolazi gotovo do vrata. Najlošije je sačuvan pa se tek uz veći napor naziru osnovne konture draperije ispod vrata i obrisi glave. Linija loma ide dijagonalno od donjega ruba fragmenta prema muškarčevu desnom ramenu zbog čega mu nedostaje gotovo cijela polovica torza.

Usporedimo li veći fragment s time kako ga donose crteži, uočavamo brojne i očekivane podudarnosti, ali i začudna odstupanja. Strukturalno je komad ponovno dobro pozicioniran u cjelinu spomenika, a posebno su dobro predstavljeni portreti i habitus pokojnika. Crteži u sredini polja prikazuju muškarca srednjih godina (Martinijev crtež), desno od njega mlađu ženu, a krajnje lijevo mlađega muškarca (sl. 1-2). Spol prikazanih likova može se temeljem volumena kose i modnih detalja na sačuvanom fragmentu uzeti kao vjerodostojan, a jedini je problem stvarna dob žene i pitanje nije li možda bila ipak nešto starija nego li je crteži prikazuju. Sudeći po detaljnom prikazu lica na oba crteža portreti su u trenutku otkrića vjerojatno bili bolje očuvani od onih iznad, ali ih je nepovratno uništilo djelovanje soli. Na Martinijevu crtežu glave muškaraca (osobito krajnjega) prikazane su blago okrenute prema ženi, a takav je stav naznačen i sjenčenjem očiju. Ostaci reljefa podupiru takvo držanje. Razumno je pretpostaviti da su u donjem i nešto višem slikovnom polju stele bili prikazani važniji likovi. To vodi k razmišljanju da je ono udomljavalo portrete supružnika (desni par?) i roditelja barem nekih od prikazanih likova. Dvije su realne mogućnosti: da su njihova djeca svi preostali likovi ili barem mlađi par u gornjemu polju. Držim kako ne treba uzeti za ozbiljnu pretpostavku da su u gornjem polju bili portreti mlađih robova ili oslobođenika jer takvo pozicioniranje klijentele u odnosu na patrone do sada nije zabilježeno na nadgrobim stelama Dalmacije, a takvo je razmišljanje anticipirano i prethodnom interpretacijom nošnje. Mlađi muškarac prikazan zajedno sa supružnicima mogao bi biti starije dijete ili možda najbliži srodnik (brat) para s desne strane.

Iako na fragmentu nema vidljivih tragova okvira, pa čak nedostaju i rubni dijelovi slikovnog polja, na crtežima

su prikazana oba okvira (sl. 1-2). Formiraju ih isti elementi koji se produžavaju prema gornjem polju i zabatu - lijevi prikazan poput pilastra ili ante otučenoga stupića, a desni u obliku polustupića s lisnatim dekorom. Sudeći po lijevome kutu gornjega fragmenta i činjenici da je greda podno tamošnjih portreta spuštana u odnosu na lijevi okvir, pozicioniranje obaju slikovnih polja unutar istoga okvira nije upitno. Međutim, postavlja se logično pitanje zašto je na oba crteža lijevi okvir prikazan na jedan, a desni na drugi način, i to u punoj visini? Iako bi odgovor mogao biti sasvim prozaičan - zato što je lijevi stupić bio otučen, a desni sačuvan - osobno sam sumnjičav glede takva objašnjenja. Teško mi je naime povjerovati u takvu dijametralno suprotnu očuvanost. Čini mi se da bi se navedeni koncept obaju crteža prije trebao objasniti željom da se na uljepšan način prikaže (ili prikrije) činjenica da su steli mjestimice bila otučena oba ruba i da se na oštećenijoj (lijevoj) strani takvo stanje prikaže uopćavanjem detalja, a na bolje očuvanoj (desnoj) rekonstrukcijom izvornoga stanja. Takvoj interpretaciji u prilog - po mome sudu - ide jedan, naizgled nevažan detalj. Na Martinijevu se crtežu između dvaju polja s portretima jasno uočava dublji procjep u kojemu se nalaze dvije ploče koje tako položajem podsjećaju na konzole (sl. 2). Kako takvi detalji izradbe nisu poznati na portretnim stelama Salone, ali i šire, smatram kako je riječ o prikrivenom pokazatelju da se stela u trenutku nastanka crteža nalazila razbijena u dva dijela, a ne bih odbacio ni mogućnost da je takva i otkrivena. Sve navedene pojedinosti vode me k zaključku da je cilj dvaju crteža ipak bila romantičarsko-klasicistički shvaćena rekonstrukcija spomenika.

Što se tiče prikazane nošnje troje pokojnika, i ovdje vrijede napomene donijete uz portrete gornjega polja. Žena je očito prikazana kao *palliat*a, a po specifičnom držanju i gesti desne ruke, koja je visoko podignuta na lijevu stranu grudiju i drži presavijeni kraj ogrtača, a on pak proviruje između prstiju, možemo je prepoznati kao primjer statuarnoga obrasca nazvana *Fundilia* ili *Eumachia*.¹⁹ Muškarci su pak identično drapiranih ogrtača povrh tunika (pokrivaju im desno rame), ali sigurno prepoznavanje toge i ovdje priječi izostanak umbra. Moguće je da blago savijanje nabora iznad ruke srednjega muškarca nagovijestila da je taj element ipak bio zamišljen, ali zbog visine prikaza nije realiziran.²⁰ Ako je tome tako, posrijedi bi bio

19 D. Maršić 2009a, str. 54, gdje se donosi i dr. lit.

20 Slično zaobljenje toge iznad ruke koja je drži javlja se npr. na portretu starijega muškarca (koji je točno ispod ruke odlomljen) s jedne stele iz Tiberijeva doba, odnosno na trima muškim portretima (kod kojih je ispod ruku vidljiv umbo) s druge salonitanske stele iz Klaudijeva doba za koju je tradicija pogrešno vjerovala da je iz Vranjica: N. Cambi 2000, str. 41, tab. 47 (prva stela); D. Maršić 2009b, str. 33 i d., osob. 37 i d., sl. 1, gdje se donosi i starija lit. (druga stela).

najrašireniji ranocarski tip toge s balteusom, umbom i sinusom, ali pokrivenoga desnog ramena.²¹ Takva interpretacija imala bi dakako reperkusije i na interpretaciju nošnje gornjih likova.

Naposljetku, upozorio bih i na činjenicu da se dva crteža pojedinostima jasno razlikuju iako su koncepcijski vrlo slična. Na Martinijevu crtežu akroteriji u obliku lavljih figura vidljivi su na oba kraja (od kojih je lijevi djelomice otučen), a prikazano je i postolje onoga u sredini od kojega je i danas vidljiv ostatak utora (sl. 2 i 6). Na crtežu iz 1856. prikazan je samo desni akroterij (iako se u tekstu govori o oba), a nema ni prikaza sjedećeg erota (sl. 1). To bi po svemu sudeći trebali biti argumenti da je potonji crtež mlađi (što je i tako izvjesno) te da već bilježi stradanje pojedinih dijelova stele. Imajući u vidu kada je crtež otprilike nastao i gdje se stela u tom trenutku nalazila, to je čini se više nego izgledno. Alternativno je objašnjenje samo jedno - da je crtež ostao nedovršen. Kako bilo, ostaje pitanje kako je došlo do toga da je F. Lanza objavio taj, a ne Martinijev crtež. Martini je otišao iz Splita godine 1839., a objava se dogodila 1856., što dokazuje da se njegov crtež u to vrijeme morao nalaziti u Muzeju! To vjerojatno možemo objasniti time da crtež F. Lanzi iz nekoga razloga nije bio poznat, da mu je bio uskraćen ili mu jednostavno nije bio adekvatan u trenutku kada su mu bili potrebni i crteži drugih otkrivenih spomenika. Treba se nadati da će buduća arhivska istraživanja i na to pitanje dati odgovor.

3. Tipologija

Stela koju je otkrio K. Lanza po vanjskoj formi i unutar-njem ustrojstvu pripada »arhitektonskom tipu« stela i to onoj varijanti koja se obično pojmovno definira kao »stela u obliku edikule s prekinutim (otvorenim) zabatom«.²² Dobro je znano da je ishodište strukturalnih elemenata arhitektonskih stela u stvarnoj nadgrobnoj arhitekturi, dok je svrha naziva »stela u obliku edikule« koji preferiraju njemački znanstvenici (njem. *Ädikulastelen*) istaknuti činjenicu da su najmonumentalniji primjerci koncipirani kao plošna imitacija velikih nadgrobničkih edikula ili njima sličnih zdanja.²³ U konkretnom primjeru predodžbu o

grobni zdanjima koje svojim izgledom zacijelo oponašaju stele oblika edikule s prekinutim zabatom moguće je dobiti s poznate edikule Enija u Šempetru u Sloveniji i njoj slične, ali niže, grobne edikule u Grazu.²⁴ Drži se da je do uvođenja stele s prekinutim zabatom najprije došlo na helenističkom istoku odakle se taj izraz proširio u Italiju, a H. Pflug prepoznaje i konkretne primjerke sjevernoitalskih stela (bez školjke) nastalih po istočnim prototipovima.²⁵ Novi impuls u razvoju dalo je tipično rimsko shvaćanje nadgrobne umjetnosti kao polja pune primjene i interakcije motiva iz stvarne arhitekture i oficijelne umjetnosti. Pojavu školjke na stelama po H. Gabelmannu vjerojatno treba vidjeti kao imitaciju sadržaja iz arhitekture niša, i to onih koje su u službenom i privatnom kontekstu udomljavale statue, kao npr. niše lararija i nimfeja.²⁶ Na to upućuje i kontinuirana veza školjke s polukružnim poljem (svodom niše). Nema lu važnost odigrao je međutim i motiv školjke s Viktorijama popularan u oficijelnom kontekstu, samo što su na nadgrobni spomenicima Viktorije zamijenjene erotima pa će se školjka - osim kao dekor niše - početi koristiti i kao samostalan element, npr. kao gornji dodatak edikule.²⁷ Oba rješenja našla su svoju punu primjenu na stelama sjeverne Italije. Kao primjeri potonje prakse zanimljive su stele Konkordija (Brixillum) i Q. Egnatija (Mantua) kod kojih se školjka kao krunište (i zamjena zabatu) nalazi iznad arhitrava, a sa strana je pridržavaju eroti s izvrnutim bakljama, odakle mogućnost da je posrijedi uprizorenje nade u apoteozu.²⁸ Takvih stela zasad nema na istočnoj jadranskoj obali. Drugo rješenje dobrim dijelom s istom simbolikom kudikamo je češće i o njemu će podrobnije biti riječi nešto kasnije.

U priobalju rimske Dalmacije »stele u obliku edikule« od početka se pojavljuju u obje izvedbene varijante: s arhitravom i bez njega ili s »prekinutim« zabatom. Dok je prva varijanta prisutna i unutar skupine običnih natpisnih stela (v. npr. brojne vojničke primjerke), druga je rezervirana isključivo za portretne stele!²⁹ Naime, izbacivanje arhitrava i posljedično horizontalne stranice zabata nema nikakve svrhe kod stela kojima je epitaf jedini sadržaj; on se i tako lako umetao podno arhitrava i time je spomenik

21 Usp. bilj. 17 (H. R. Goette).

22 O strukturalnim i povijesno utemeljenim kriterijima tipologije te nazivima za pojedine varijante arhitektonski koncipiranih stela usp. H. Pflug 1989, str. 39 i d., gdje se donosi povijest izučavanja i starija lit. Usp. i H. Gabelmann 1972, str. 81 i d., s tablicom tipova na sl. 42.

23 H. Gabelmann 1972, str. 75; Pflug 1989, isto mj.

24 Šempetr: J. Klemenc - V. Kolšek - P. Petru 1972, str. 13 i d. s bogatom dokumentacijom; Graz: A. Schober 1923, str. 195, sl. 203.

25 H. Pflug 1989, str. 39 i d., osob. 43, tab. 16, sl. 1, tab. 19, sl. 2.

26 H. Gabelmann 1972, str. 99.

27 Važna zapažanja: H. Pflug 1989, str. 120.

28 H. Pflug 1989, kat. 58, tab. 14-15 (stela Konkordija), kat. 265, tab. 43, sl. 4 (stela Q. Egnatija).

29 D. Maršić 2014, str. 175.

Slika 7
Fragment stele iz Muzeja Cetinske krajine
(snimio Dražen Maršić)

Slika 8
Fragment salonitanske stele s glavom starijeg muškarca
(po APJ, 1988)

zadržavao klasično ustrojstvo. Naprotiv, kod stela kojima je funkcija bila ponijeti i portrete pokojnika u dva supraponirana polja ili pak samo jedan portret kod manjih primjeraka, takvom se koncepcijom omogućavao reprezentativniji okvir za prikazivanje pokojnika, ali uz značajnu redukciju visine ploče, a time i uštedu materijala i broja sati potrebnih za izradu.

Stele u obliku edikule s prekinutim zabatom pojavljuju se u Dalmaciji u dvije temeljne izvedbene varijante, a predloženu podjelu opravdava činjenica da unutarnje ustrojstvo u velikoj mjeri uvjetuje način i broj prikazanih portreta.³⁰ Kod prve je u prostor zabata umetnut svod niše koja udomljuje jedan portret u visini polufigure. Prijelaz iz niše u svod naglašen je obično profiliranom gredom koja ide iza leđa pokojnika, a niša sprijeda može dobiti i profilirani luk.³¹ Kod druge je varijante - one koja nas ovdje podrobnije zanima - u prostor niše i zabata integrirana portretna školjka.³² I ona nalazi uporabu kod manjih stela s pojedinačnim portretima, kao npr. na jednoj neobjavljenoj steli iz Muzeja Cetinske krajine, otprilike iz sredine 1. stoljeća, kod koje zauzima samo vrh niše u visini kalote lubanje pokojnika (sl. 7), a kako ćemo vidjeti u nastavku pojavljuje se i

na stelama anarhitektonske karakterizacije. Ipak, takvu primjenu školjka najčešće nalazi na visokim stelama u obliku edikule kao reprezentativna pozadina paru portreta, uvijek na način da joj se krajevi u najširem dijelu ne spuštaju dublje od visine ramena pokojnika. Do sada su poznate četiri takve stele - peta bi bila ona o kojoj se ovdje raspravlja - od kojih su čak tri sigurno iz Salone. Stoga je razumno ustvrditi da se taj likovni izraz u Dalmaciji pojavio i razvio unutar salonitanskoga radioničkog kruga.

Najstariji primjerak višekratno je objavljivan iako je riječ tek o manjem salonitanskom fragmentu s glavom starijega muškarca (sl. 8, u ovoj prigodi će biti označen kao br. 1).³³ Važnim ga čini portretni izraz koji je na tragu republikanskoga realizma, što nastanak stele stavlja u zadnja desetljeća 1. stoljeća prije Krista ili na sam prijelaz dviju era. Drugi je važan detalj da je glava muškarca pozicionirana na školjki tako da ne ostavlja mjesta sumnji kako je lijevo (gledano prema fragmentu) stajao još jedan portret, najvjerojatnije njegove supruge.³⁴ O tome svjedoči položaj središnjeg rebra školjke kao i lom koji je nastao točno oko izgubljene glave. U koncepciju pripadajuće stele nije moguće proniknuti sa sigurnošću i nameću se čak tri

30 Usp. D. Maršić 2004, str. 126.

31 Dobri primjeri su stela Melvadija, konjanika ale *Claudia Nova*, i njoj slična stela uništena natpisa, obje iz Košuta kod Garduna: S. Rinaldi Tufi 1971, str. 97, br. 10, tab. 4, sl. 3; br. 11, tab. 5, sl. 1.

32 Inicijalne rasprave: N. Cambi 1993, str. 352 i d.; D. Maršić 2004, str. 125 i d., osob. 127 i d.

33 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 95 i d., br. 7, tab. 3, sl. 3 (portret »republikanskoga« tipa); APJ, 1988, str. 64 i d., br. 46 sa sl (početak 1. stoljeća); N. Cambi 1991, str. 130, sl. 4 (kraj. 1 stoljeća prije Krista); 2000, str. 34, tab. 19 (isto); 2005, str. 14, sl. 8 (isto).

34 Važna zapažanja: D. Maršić 2004, str. 127.

moгуće rekonstrukcije: prva, kod koje su ta dva portreta bila i jedina, druga, gdje su s njima (u istom polju) bila prikazana i djeca, i treća, s još jednim poljem, moguće s prikazom za generaciju mlađih pokojnika.

Druga stela poznata nam je samo iz crteža koji se danas čuva u državnom arhivu u Torinu (sl. 9, br. 2).³⁵ Crtež prikazuje stelu koja se u vrijeme njegova nastanka (u 16. stoljeću) nalazila u ljetnikovcu Strà kod Padove, a vjerojatno je donijeta iz Salone ili njezine okolice. Na to je upozorio još Th. Mommsen, potaknut činjenicom da je jedan od imenovanih pokojnika (M. Antonije Celer) bio aktivni konjanik 7. legije *Claudia pia fidelis*.³⁶ Unutarnjim ustrojstvom predstavlja blisku usporedbu našoj steli jer su dva slikovna polja umetnuta unutar istog okvira kojeg formiraju tordirani stupovi, ali postoje i znatne razlike. U gornjem je polju samo portret Julije Maksime na portretnoj školjci, a u donjem je lik konjanika M. Antonija Celera, njezina supruga, pa dvije scene funkcioniraju zapravo neovisno i povezuje ih tek natpis. Nema sumnje da je stela izrađena sredinom 1. stoljeća.

O trećoj salonitanskoj steli ovoga tipa opširno sam raspravljao prije otprilike jednoga desetljeća i zbog činjenice da joj se jedan element čuva u Muzeju grada Trogira, a drugi (s njime spajajući) u Arheološkome muzeju u Split najbolje ju je nazivati »stelom Trogir-Split« ili po obiteljskom imenu »stelom Atija« (sl. 10, br. 3).³⁷ Izgled joj je moguće u cijelosti rekonstruirati, iako je donji dio s natpisom u međuvremenu nestao. Jedinstvena je po koncepciji rasporeda likova zbog koje su roditelji prikazani s glavama na portretnoj školjci, a likovi njihova dva sina postavljeni su ispred njih, unutar istoga polja. Time se očito željelo naglasiti obiteljsko zajedništvo. Po modnim karakteristikama ženine frizure stelu valja datirati u kasnije Klaudijevo ili Neronovo doba.

Zadnji primjerak ove tipološke varijante je stela M. Pithe (lat. *M. Pytha*), vojnika 2. kohorte Kiresta i njegova oslobođenika Feliksa otkrivena u Gornjim Rakićanima kod Garduna (sl. 11, br. 4).³⁸ Kronološki najmlađom jasno je predstavljaju modne i stilske karakteristike portreta - napose vlasnika stele M. Pithe koji oblikom glave i kratkom kosom oponaša Vespazijana - te produljeni polufiguralni format u kojemu su pokojnici prikazani, inače atipičan za julijevsko-klaudijevsko razdoblje. Uzevši u obzir sve navedene elemente i podatak da je Pita bio aktivni vojnik sve do smrti u 60. godini života, stelu čini se valja datirati u ranije flavijevsko doba. Nabrojene

Slika 9
Crtež stele iz Državnoga arhiva u Torinu
(obradio Dražen Maršić)

stele - uz onu koja je predmet ovog rada (br. 5) - predstavljaju prema strukturalno-sadržajnim kriterijima homogenu i podrijetlom gotovo zatvorenu skupinu spomenika, nastalu u razdoblju od samoga kraja 1. stoljeća prije Krista pa do flavijevskoga doba. Motiv portretne školjke pojavljivat će se sporadično i kasnije, tijekom 2. i 3. stoljeća, ali očito kao retardacija u to vrijeme već demodiranoga strukturalnog elementa, često unutar novoga oblikovnog ustrojstva i s izmijenjenom ulogom ili orijentacijom školjke.³⁹

Pretpostavku ili uopćenu konstataciju o sjevernoitalskom podrijetlu pojedinih tipova rimskih stela na istočnom Jadranu, u slučaju tipa s prekinutim zabatom i portretnom školjkom moguće je relativno lako dokazati. Ponajprije valja upozoriti da helenističke stele iz priobalja Dalmacije gotovo i ne poznaju pravu arhitektonsku karakterizaciju.

35 H. Hofmann 1905, str. 49 i d., br. 37, sl. 31; N. Cambi 1993, str. 354, sl. na str. 355; D. Tončinić 2011, str. 25 i d., br. i sl. 3.

36 CL 3, str. 401, XLVI (Dalmaticae incertae). Stela u Korpusu: CL 3, 3162a.

37 D. Maršić 2004, str. 112 i d., sl. 7.

38 S. Rinaldi Tufi 1971, str. 98, br. 12, tab. 5, sl. 2; N. Cambi 2000, str. 49, tab. 80; N. Cambi 2005, str. 66, sl. 94.

39 Salona: N. Cambi 1993, str. 35 i d., sa sl. (druga polovina 2. stoljeća); Sinj (Aequum): N. Cambi 1989, str. 42 i d., sl. 5; 2000, str. 74, tab. 160 (poslije sredine 3. stoljeća).

Slika 10
Rekonstrukcija salonitanske stele obitelji Attius
(Dražen Maršić)

Slika 11
Stela M. Pithe iz G. Rakićana kod Garduna
(snimio Dražen Maršić)

Susrećemo je samo na znamenitoj Timasionovoj steli iz Ise, no ona definitivno nema ništa zajedničko s kasnijim rimskim stelama (usp. npr. okomito kanelirane stupove, eolske kapitele i dorske metope).⁴⁰ Srednjohelenističke i kasnohelenističke stele iz naših krajeva također uopće ne poznaju uporabu prekinutog zabata. U svim izvedenicama, a to je obično ona s profiliranim trokutnim zabatom i ravnim i neraščlanjenim tijelom, takve stele imaju arhitrav, bilo da je on jasno prikazan (Issa, Salona, Budva) ili se njegova prisutnost podrazumijeva (Pharos).⁴¹ Prema tome, moguć je samo jedan zaključak: prekinuti zabat s umetnutom nišom i školjkom uveden je kao značajna inovacija na samom početku formiranja provincijalnoga stila. Kako je rimska Dalmacija najjače pomorske, gospodarske i druge

veze imala upravo sa srednjom i sjevernom Italijom, gdje nalazimo relativno brojne i egzaktno tipološke usporedbe (posebice u Altinumu), razumno je pretpostaviti da je to i ishodište ovakvih oblika.⁴² Podrobnija analiza ipak pokazuje da italski uzorci i rješenja nisu automatski usvajani u repertoar salonitanskih radionica, već su pretrpjeli značajne promjene, očito kao rezultat prilagođavanja lokalnom ukusu i potrebama.

Poveznice između stela dviju jadranskih obala iskazuju se na planu ukupnih proporcija, unutrašnjega ustrojstva edikule, položaja školjke i rasporeda prikazanih likova. Kod sjevernoitalskih stela nosivi arhitektonski aparat formiran je od pilastara ili stupova, no najčešće su to ipak pilastri, nekada s vegetabilnim dekorom.⁴³ Razlika se

40 O Timasionovoj steli pregledno N. Cambi 2013, str. 20, sl. 16. O nepostojanju veza između te i rimskih arhitektonskih stela usp. N. Cambi 2005, str. 13.

41 Pregledno: N. Cambi 2013, str. 20-21, sl. 17.

42 Usp. D. Maršić 2004, str. 128.

43 Komparativnu građu čini približno petnaestak spomenika. Altinum: G. Sena Chiesa 1960, str. 12 i d., br. 6, tab. 3, sl. 5; br. 7, tab. 3, sl. 6; br. 9, tab. 4, sl. 8; br. 10, tab. 4, sl. 9; br. 11, tab. 5, sl. 10; br. 12, tab. 5, sl. 11; br. 13; br. 16, tab. 7, sl. 14; H. Pflug 1989, str. 216 i d., kat. 152, tab. 25, sl. 1-2; Tergeste: H. Pflug 1989, str. 189, kat. 82, tab. 17, sl. 3; Aquileia: H. Pflug 1989, str. 191 i d., kat. 87, tab. 20, sl. 2; kat. 89, tab. 19, sl. 4; Patavium: H. Pflug 1989, str. 235 i d., kat. 199, tab. 30, sl. 1-2; Ateste: H. Pflug 1989, str. 246, kat. 227, tab. 33, sl. 1, tab. 34, sl. 4.

očituje u praksi da osim stupova na prednjoj strani neke stele imaju u drugom redu i pilastre ili ante (što je vidljivo samo s bokova), čime se očito htjela naglasiti trodimenzionalnost spomenika i referirati na njihove arhitektonske uzore.⁴⁴ Takvu raščlambu stele Dalmacije ne poznaju. No u sjevernoj su Italiji brojne i stele koje nemaju stražnje nosače! Kada pak nose dva slikovna polja, a to je ipak nešto rjeđe, sjevernoitalske stele s prekinutim zabatom u pravilu imaju jedinstveni okvir, a nekad se unutar njega znači i natpisno polje pozicionirano ispod likova.⁴⁵ Što se okvira tiče, situacija je donekle usporediva dvama dalmatinskim primjerima (br. 2 i 5), koji su i jedini podesni za takvu vrstu analize. Međutim, u sjevernoj Italiji su prevladavajući pilastri ili stupovi s lovorovim lišćem, stabljikom bršljana ili vinovom lozicom, a kod naših stela stupovi tordiranoga tijela (br. 2, 3 i 4). Iznimka je jedino stela koja je predmet ovoga rada, što je čini još interesantnijom. Nadalje, natpisno polje kod naših stela koncipirano je uvijek kao zasebno polje koje podržava edikulu, a kod italskih primjeraka natpis rijetko ima profilirani obrub i podređen je arhitekturi! Razlike se očituju i u postavljanju zabata na nosače. Kod sjevernoitalskih stela zabat obično počiva direktno na kapitelima, dok su kod dalmatinskih stela između kapitela i zabata u pravilu vidljivi krajevi prekinutoga arhitrava koji se manifestiraju kao jedna ili dvije ravne trake (br. 2, 3 i 5). Samo na steli M. Pithe, koja je i najmlađa, krajevi arhitrava ostali su zakriveni kapitelima. Naposljetku par riječi i o uvezivanju školjke s edikulom. Školjka se na suprotnoj strani Jadrana koristi kao pozadina za prikazivanje jednoga do triju portreta, ali dominira prikaz para pokojnika. Ta je praksa usporediva s onom u Dalmaciji. Školjka je unutar zabata gotovo uvijek postavljena tako da je zatkom (srcem) okrenuta gore, pa se rebra školjke šire od vrha prema dolje. Na taj način zadak se nalazi iznad glava pokojnika i ispunjava prostor točno ispod vrha zabata (moglo bi se reći da takvim položajem podsjeća na dvije niše sa zajedničkom visećom konzolom). U pravilu je riječ o školjci poznatoj kao Jakovljeva (Jakobska) kapica (*Pecten jacobaeus*), koju je relativno lako razlikovati od drugih vrsta školjkaša.⁴⁶ Za sve stele salonitanske skupine i stelu M. Pithe karakteristična je

ista vrsta školjke, ali sa zadkom okrenutim dolje, iza leđa pokojnika, pa ga se stoga i ne vidi.⁴⁷ Rebra školjke šire se tako u obrnutom smjeru. Valja upozoriti da i salonitanske stele poznaju praksu s druge obale Jadrana, ali samo kada je riječ o individualnoj prezentaciji. Dokazuje to fragment stele s figurom vojnika postavljenom unutar polukružnoga završetka u koji je kao pozadina integrirana školjka sa zatkom okrenutim gore.⁴⁸ Na tom su primjerku polukružni završetak i školjka uvezani na tipično sjevernoitalski način i to možda po prototipu iz arhitekture! Tradicija takve uporabe i orijentacije školjke nastavit će se povremeno i u kasnijim stoljećima, kako na primjercima salonitanske produkcije, tako i u neposrednoj okolici.⁴⁹

Iz svega navedenog razvidno je kako su salonitanske radionice ne samo poznavale nego i prihvale italska rješenja na području individualne prezentacije, ali su razvile vlastiti i prepoznatljivi stil u funkciji skupne prezentacije. Drugim riječima, iako na prvi pogled enormno slično sjevernoitalskim primjercima (posebice onima iz Akvileje i Altina) i očito su grana istoga razvojnog stabla, salonitanske arhitektonske koncipirane stele s prekinutim zabatom i školjkom - a s njima i stela M. Pithe - drukčije su izvedbe i tipizacije.

4. Datacija

Osim tipološke pripadnosti o kojoj je netom bilo riječi, svi drugi parametri korisni za precizno određenje vremena nastanka stele gotovo u cijelosti su izgubljeni. To u prvom redu vrijedi za portrete odnosno njihove modne, stilske i ikonografske karakteristike. O njima možemo govoriti tek posredstvom Martinijeva crteža (sl. 2). U analizi predočenoj u poglavlju 2 zaključeno je da je Martini vjerno prikazao izgled spomenika, ali je iznijeta i sumnja u to da je sklon rekonstrukcijskim zahvatima. Što se portreta pokojnika tiče, vjerojatno je barem malo »uljepšao« stanje središnje partije svakoga lica s nosom, obrazima i bradom. Kako bilo, autopsija preživjelih fragmenata potvrđuje da mu treba pokloniti vjeru glede reprodukcije modnih karakteristika u najširem smislu. Toga je mišljenja i N. Cambi, koji je stelu na temelju njegova crteža datirao otprilike u Tiberijevo doba.⁵⁰

44 Pregledno: H. Pflug 1989, str. 41 i d. Ta praksa dolazi i odatle što su pojedine stele ovoga tipa stajale nad kamenim sanducima u funkciji pepeonih grobnica.

Lako je moguće da je takvu funkciju imala i naša stela, čemu u prilog ide debljina od čak 0,40 m.

45 Usp. npr. H. Pflug 1989, str. 43 i d., kat. 87, tab. 20, sl. 2, kat. 152, tab. 25, sl. 1-2. Te dvije stele, posebice zadnja, su i najbliže usporedbe predmetnoj steli iz Salone.

46 H. Pflug 1989, str. 120, bilj. 720. Osim nje, pojavljuje se još i *cardium* školjka, npr. na stelama spomenutim u bilj. 28.

47 D. Maršić 2014, str. 175.

48 Usp. N. Cambi 1993, str. 353, sl. na str. 354.

49 Usp. bilj. 39.

50 N. Cambi 2005, str. 37, sl. 45.

Muški su portreti i današnjim stanjem sačuvanosti i prikazima u Martinijevu crtežu od male pomoći jer kratkom kosom spušenom prema čelu upućuju tek na opće modne odrednice julijevsko-klaudijevskoga doba. Ne treba ni pomišljati da je Martini mario za motive koje su pramenovi eventualno formirali iznad čela, niti je u ono vrijeme mogao znati za njihovu važnost. Ipak, jedan se koristan podatak može izvući: kratkim i uz lubanju prileglim pramenovima muški portreti definitivno nemaju ništa zajedničko s modom Neronova doba. Potvrđuju to jasno i ženski portreti. To pak znači da je najkasniji mogući datum nastanka spomenika kasnije Klaudijevo doba. Ženski su portreti distinktivnim stilovima češljanja daleko interesantniji. Djevojka u gornjem polju nosi frizuru počesljanu na razdjeljak (njem. *Mittelscheitelfrisur*) formiranu iz dva dijela: prednjega i nešto artifičnijega dijela i zadnjega koji je tek djelomice vidljiv. Prednji je dio kose iznad čela počesljan u umjereno zategnutim valovnicama preko sljepoočnica i postrance preko polovice ušiju, a onaj s vrha i stražnjeg dijela tjemena direktno i plitko prema potiljku. Takvo oblikovanje upućuje da je kosa otraga zamišljena s punđom (čvorom) ili manjom pletenicom. Vjerojatno je riječ o čvoru, no to se ipak ne može sa sigurnošću tvrditi.⁵¹ Podrobniju analizu prednjeg dijela onemogućuje pak činjenica da joj izvedbu poznajemo tek s crteža. Mlađa žena u donjem polju nosi u osnovi sličan tip frizure, ali su valovnice koje se spuštaju preko polovice ušiju nešto masivnije i opuštenije, a u naravi su možda zamišljene i ondulirane, dok se iza ušiju spuštaju dugačke pletenice. Ono što je Martini prikazao kao pletenice (detalj identično donosi i drugi crtež) zapravo su dugački uvojcji, gotovo sigurno spiralnoga oblikovanja, koji neke njemačke arheologe i kunsthistoričare duhovito podsjećaju na vadičep (*Korkenzieherlocken*).⁵² Da su bili posrijedi jednostavniji vijugasti uvojcji, sigurno ne bi bili prikazani kao pletenice! Već je spomenut važan detalj kako su iznad ženina lijevog ramena i danas vidljiva dva uvojka! Modeliranje kose oko ušiju i iznad njih razlog gotovo sigurno nalazi u činjenici da su pramenovi, nakon što su prešli uši,

zamišljeni uvijeni prema unutra, zbog čega su se iza ušiju formirale omčaste pletenice koje su na potiljku bile spojene u čvor ili pletenicu, a iz njega su onda ispuštena po dva uvojka. Frizura tako ima oblik sličan prethodnoj, ali zbog uvojaka i znatno raskošniji karakter, što zacijelo odgovara većoj važnosti vlasnice.

Frizura s kojom je prikazana djevojka u rimskoj se umjetnosti pojavljuje posredstvom helenističkih medijatora (datira još iz klasike) najkasnije u Augustovo doba, poznata je u velikom broju varijacija, a osobito ju je popularizirala Antonia Minor, kći M. Antonija i supruga Tiberijeva brata Druza Starijega.⁵³ U salonitanskoj klesarskoj baštini usporedbe nalazi na spomenicima Tiberijeva i Klaudijeva principata. Nose je npr. starija Salonitanka (matrona?) na gornjoj polovici stele iz Tiberijeva doba te oslobođenica *Fuficia Prisca* na znamenitoj steli Tita Fuficija iz Klaudijeva doba.⁵⁴ Izvedba im se međutim u pojedinostima razlikuje. Kod starije žene između dvaju dijelova frizure vidljiva je i manja pletenica koja ide uokolo tjemena, a iz Priskine se frizure spuštaju uvojcji koji se nakon čišćenja spomenika puno bolje vide, po onome na lijevoj strani možda čak spiralnoga oblikovanja.

Frizuru mlađe žene po opisanim pojedinostima trebalo bi očito shvatiti kao razvijeniji tip, tj. prijelazni tip iz klasicističke frizure s razdjeljkom, u frizuru s kovčama nadušima i čelom (*Lockenfrisur*) - onaj s naglašenijim valovnicama (*Wellenfrisur*). Takav je stil češljanja tijekom kasnijega Augustova i Tiberijeva doba ponajviše promovirala Agripina Maior, supruga Tiberijeva posinka Germanika (tzv. tip Kapitolijski).⁵⁵ Varijantama s vijugastim uvojcima pridružile su se već u Tiberijevo doba i one sa spiralnim uvojcima, koje će se intenzivno pojavljivati od kraja Tiberijeve, odnosno za Kaliguline vladavine.⁵⁶ Dodavanjem kovčica sličan će se stil češljanja nastaviti koristiti i tijekom ranijih godina Klaudijeve vladavine, a tome će pridonijeti i evociranje uspomene na Agripinu Maior.⁵⁷ O stupnju zakovčanosti prednjih valovnica preko crteža je nezahvalno prosuđivati, ali nije isključeno da se na nekoliko mjesta dade uočiti njihovo loknasto oblikovanje - npr. odmah povrh

51 K. Polaschek 1972, 146 i d., osob. 149 i d., sl. 5, br. 1, 3, 6 (sa stražnjom punđom); 154 i d., sl. 6, br. 13-14 (s pletenicom).

52 Usp. H. Pflug 1989, str. 15 i d. (W 4).

53 Kritički prikaz stanja istraženosti portreta Antonije Minor: EAA, Suppl., vol I, str. 263 i d., sl. 310-313 (W. Trillmich); D. Boschung 1993, str. 51 i d., skice 21-22. Usp. i H. Pflug 1989, str. 15 (W 3).

54 Izabrana bibliografija: N. Cambi 2000, str. 41, tab. 47 (prva stela). Za stelu stelu Fuficija usp. bilj. 13.

55 Kritički prikaz stanja istraženosti portreta Agripine Maior: EAA, Suppl., vol I, str. 114 i d., sl. 146 i 147 (W. Trillmich); D. Boschung 1993, str. 61-62, skica 40. Za kapitolijsku glavu i replike v. K. Fittschen - P. Zanker 1983, str. 5 i d., kat. 4, tab. 4-5, prilog 1-2, gdje se donosi lista replika i provincijskih verzija. Usp. i H. Pflug 1989, str. 16 (W 5).

56 K. Polaschek 1972, sl. 8, 7 (Tiberijevo doba), sl. 9, 3 (kasnije Tiberijevo i Kaligulino doba).

57 O spiralnim uvojcima kao kronološkom reperu, njihovu razvoju praćenom povećanjem volumena i broja te razlozima zadržavanja ikonografije Agripine Maior i Antonije Minor tijekom Kaliguline i Klaudijeve vladavine usp. i D. Maršić 2004, str. 141 i d., osob. 142-143.

ženina desnog uha (sl. 2). Sličan se detalj na sačuvanom fragmentu uočava iznad lijevoga uha (sl. 5). Teško je međutim sa sigurnošću kazati jesu li u pitanju zaobljeni i izlizani vrhovi valovnica ili samostalne lokne. Zamislimo li ženinu frizuru u najjednostavnijoj izvedbi, tj. onako kako je prikazuje Martini, usporedbe bi joj nalazili na nekoliko glava iz sepulkralne, ali čak i kultne sfere. Glava žene iz nekadašnje zbirke Pellegrini-Danieli, datirana u dvadesete ili tridesete godine 1. stoljeća odgovara joj u gotovo svim modnim i stilskim pojedinostima, osim u broju uvojaka.⁵⁸ Od usporedbi sa salonitanskim spomenicima zanimljiva je ona s nadnaravnom glavom neke božice koju se može datirati u četrdesete ili pedesete godine 1. stoljeća, inače inklinacijom i obradom lica prepoznatljivih skopasovskih karakteristika.⁵⁹ Ona također ima pojedinačne spiralne uvojke, početci kojih se jasno vide s obje strane stražnjeg dijela vrata. Zadnja usporedba, ali zacijelo ne i posljednja moguća, dolazi ponovno sa stele Fuficija čvrsto datirane u Klaudijevo doba.⁶⁰ Riječ je o portretu Fuficije Prime, koji bi mogao biti ne samo bliska modna usporedba, nego i posredan pokazatelj stilske postupka primijenjenog na uništenom portretu. Ta je oslobođenica prikazana bezizražajna lica, pogleda skrenuta prema susjedi, identične ili možda tek nešto malo stiliziranije kose sa spiralnim uvojcima koji se spuštaju niz vrat. Ako se donedavno i nisu tako jasno vidjeli ili se desni uvojak ni danas ne vidi jasno, onome na lijevoj strani (gledano prema spomeniku), prije loma, jasno se vidi spiralna struktura. Jedina je razlika što su uvojcji bačeni na leđa i nestaju iza draperije.

Ovih nekoliko primjera donijeto je s namjerom da se pokaže kako je spomenik poznat samo preko crteža vrlo teško precizno datirati i k tome dataciju potkrijepiti egzaktnom usporedbom. No nešto malo šira i time sigurnija datacija nije upitna. Iako se stela Fuficija modnim karakteristikama ženskih portreta pokazuje kao vrijedan kronološki reper, treba upozoriti da se frizura Fuficije Prime na tome spomeniku pojavljuje u društvu mnogo raskošnije frizure Titove neimenovane supruge, a na Martinijevu je crtežu njoj slična frizura žene ta koja je raskošnija ili »više-ga ranga«. S druge strane, po dužini, broju i smjeru uvojaka potonja je zapravo jako bliska frizuri supruge Tita Fuficija, od koje se međutim razlikuje modelacijom glavnoga dijela. Po tim i svim drugim pokazateljima dvije stele ne

mogu biti kronološki znatnije udaljene. Naša stela stoga vjerojatno nije starija od kasnijega Tiberijeva doba, a mogla bi lako datirati i iz vremena kratkotrajne Kaliguline vladavine ili najkasnije prvih godina Klaudijeva principata. Čini mi se da bi to potvrđivao i prikaz dječaka u gornjemu polju. Njegova je kosa ipak nešto duža u usporedbi s kosom dvojice muškaraca, ima uočljivo središnje rastvaranje i mogla bi značiti da je dotični njegovao modu mlađe generacije. Slično modeliranje potvrđeno je na portretima T. Fuficija i njegova oslobođenika Privata, kao i jedinom preživjelom portretu mladića s druge salonitanske stele.⁶¹ Ono se istina pojavljuje već tijekom Tiberijeva doba, ali mi se čini da su forma i stil dječakove frizure, onako kako su prikazani u crtežu, bliži spomenutim kreacijama.

Postoji još jedan argument koji bi mogao govoriti u prilog predloženom datiranju u tridesete ili rane četrdesete godine 1. stoljeća, a taj je način ukrašavanja stupića salonitanske stele. Ako prihvatimo rekonstrukciju po kojoj su joj stupići doista nosili lisnati dekor - a nema razloga u to sumnjati - mora se konstatirati kako takva praksa nije uobičajena za salonitanske stele 1. stoljeća, ali i druge stele Dalmacije. Ona je zapravo rijetka i u kasnijim stoljećima, kada se najvjerojatnije pojavljuje po uzoru na are. Već je spomenuto da je to gotovo pravilo kod stela sjeverne Italije, osobito kod onih s dva slikovna polja. Izvedba u crtežima upućuje na pretpostavku da je najvjerojatnije bilo u pitanju lovorovo lišće. Crtež iz Lanzine objave pokazuje po četiri reda listića (sl. 1), a Martinijev dva reda između kojih vrhom izbija i treći listić (sl. 2). Jedina meni poznata salonitanska stela sa sličnim dekorom je ona Q. Fabija Pakata, vojnika XI. legije *Claudia pia fidelis* (sl. 12).⁶² Pakatova stela zapravo pripada tipu obične zabatne profilirane stele, ali su joj rubni okviri uokolo profilirana obruba ispunjeni lovorovim lišćem. Listići izvedbom i shemom jako slični one s Martinijeva crteža. Po sredini gornjega okvira nalazi se manja rozeta, pa se nameće razmišljanje kako je inspiracija moguće bila lučna girlanda, no okomiti okviri nemaju takve rozete vjerojatno zato što su shvaćeni kao nosači. Zbog rijetkosti pojave i još prije izvedbe motiva držim kako je realno objašnjenje da su dvije stele nastale u kratkom vremenskom razdoblju, po svoj prilici u istoj salonitanskoj radionici. Onoj u crtežu R. Martinija dao bih svakako prvenstvo u kronološkom smislu.

58 N. Cambi 2000, str. 40, tab. 40-41.

59 N. Cambi 2005, str. 59, sl. 81.

60 Usp. bilj. 13.

61 Za Fuficije usp. istu bilješku. Za drugu stelu v. bilj. 20 (D. Maršić).

62 I. Matijević 2015, str. 445, kat. 73, sl. 83 na str. 446.

Slika 12
Salonitanska stela Q Fabija Pakata (snimio Ivan Matijević)

Kratice

- Bjb = Bonner Jahrbücher
CIL 3 = Corpus Inscriptionum Latinarum, vol. 3, Berlin 1873 (ed. Th. Mommsen); Supplementum, Berlin 1902 (edd. Th. Mommsen - O. Hirschfeld - A. Domaszewski)
EAA = Enciclopedia dell'arte antica, Roma
RFFZd = Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku

Literatura

- N. Anzulović 1981 Neda Anzulović, *O historijatu gradnje Arheološkog muzeja u Splitu*, VAHD 75, Split 1981, 163-206.
- APJ 1988 *Antike Porträts aus Jugoslawien*, Frankfurt am Main 1988, (katalog izložbe).
- L. Bonfante Warren 1973 Larissa Bonfante Warren, *Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations*, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt I. 4, Berlin - New York 1973, 584-614.
- D. Boschung 1993 Dietrich Boschung, *Die Bildnistypen der iulisch-claudischen Kaiserfamilie: ein kritischer Forschungsbericht*, Journal of Roman Archaeology 6, Ann Arbor 1993, 39-79.
- N. Cambi 1986 Nenad Cambi, *Salona i njene nekropole*, RFFZd 25(12)/1985-1986, Zadar 1986, 61-108.
- N. Cambi 1989 Nenad Cambi, *Suvremeno i zakašnjelo prihvatanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji*, RFFZd 28(15)/1988-1989, Zadar 1989, 33-48.
- N. Cambi 1991 Nenad Cambi, *Jedan antički portret iz Arheološkog muzeja u Zadru i recepcija stila rimskog republikanskog portreta na istočnoj obali Jadrana*, Diadora 13, Zadar 1991, 103-145.
- N. Cambi 1993 Nenad Cambi, *Fragment antičke nadgrobne stele iz Salone*, Zbornik Kačić 25, Split, 351-359.
- N. Cambi 2000 Nenad Cambi, *Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj*, Split 2000.
- N. Cambi 2005 Nenad Cambi, *Kiparstvo rimske Dalmacije*, Split, 2005.
- N. Cambi 2013 Nenad Cambi, *Pregled razvoja nadgrobnih spomenika u Dalmaciji*, Sepulkralna skulptura zapadnog Ilirika i susjednih oblasti u doba rimskog carstva, Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 30. rujna 2009., Split 2013, 17-99.
- L. F. Cassas 1802 Louis Francois Cassas, *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et Dalmatie*, Paris 1802, (hr. prijevod: Lj. Krmpotić [ur.], *Slikovito i povijesno putovanje po Istri i Dalmaciji*, Spon, Adam, Cassas i Lavalée u Hrvatskoj, Hannover - Čakovec 1997).
- K. Fittschen - P. Zanker 1983 Klaus Fittschen - Paul Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Band III. Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse*, Mainz am Rhein 1983.
- H. Gabelmann 1972 Hans Gabelmann, *Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein*, BJB 172, Bonn 1972, 65-139.
- H. R. Goette 1990 Hans Rupprecht Goette, *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein 1990.
- Z. Herkov 1973 Zlatko Herkov, *Naše stare mjere i utezi*, Zagreb 1973.
- H. Hofmann 1905 Harald Hofmann, *Römische Militär grabsteine der Donauländer*, Wien 1905.

- J. Klemenc - V. Kolšek - P. Petru 1972   Josip Klemenc - Vera Kolšek - Peter Petru, *Antične grobnice v Šempetru*, Katalogi in Monografije 9, Ljubljana 1972.
- F. Lanza 1856   Francesco Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe 7, Wien 1856, 1-40, (tiskano i kao posebno izdanje: F. Lanza, *Monumenti Salonitani inediti*, Vienna 1856).
- D. Maršić 2004   Dražen Maršić, *Rimske portretne stele iz Muzeja grada Trogira*, *Opuscula archaeologica* 28, Zagreb 2004, 111-146.
- D. Maršić 2009a   Dražen Maršić, *Ugradbeni i građevni portretni reljefi u Istri i Dalmaciji*, Zadar 2009.
- D. Maršić 2009b   Dražen Maršić, *Bilješke uz dvije salonitanske portretne stele*, *Tusculum* 2, Solin 2009, 33-44.
- D. Maršić 2014   Dražen Maršić, *Nadgrobnna umjetnost u južnom dijelu Ilirika (Istra i Dalmacija)*, Klasični Rim na tlu Hrvatske. Arhitektura, urbanizam, skulptura, Zagreb 2014, (katalog izložbe, Klovičevi dvori, Zagreb, 27. 3. - 25. 5. 2014.).
- I. Matijević 2015   Ivan Matijević, *Rimski vojnici na natpisima iz Salone iz doba principata*, Zadar 2015, (doktorska disertacija u rukopisu).
- Ž. Miletić 1989   Željko Miletić, *Murazzo zapadne salonitanske nekropole*, *RFFZd* 28(15)/1988-1989, Zadar 1989, 49-70.
- H. Pflug 1989   Hermann Pflug, *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz 1989.
- K. Prijatelj 1964   Kruno Prijatelj, *Klasicistički slikari Dalmacije*, Split 1964.
- D. Tončinić 2011   Domagoj Tončinić, *Spomenici VII. legije na području rimske provincije Dalmacije*, Split 2011.
- S. Rinaldi Tufi 1971   Sergio Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale*, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXVI-II, *Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, vol. XVI, Roma 1971, 87-166.
- A. Schober 1923   Arnold Schober, *Die Römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923.
- G. Sena Chiesa 1960   Gemma Sena Chiesa, *Le stele funerarie a ritrattidi Altino*, *Memorie dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti*, vol XXXIII, fasc. I, Venezia 1960.

Summary

Dražen Maršić

Portrait stele in the drawing by Rafael Martini and its group

Key words: stele, interrupted gable, portrait shell, portrait, Salona

In 1826, at the Salona's western necropolis, next to the *Lollius* family mausoleum, K. Lanza discovered a funerary stele showing portraits of five deceased persons (Archaeological Museum in Split inventory number D 2). The stele was published by his son, Frane (Francesco), in 1856, in the book *Monumenti Salonitani inediti*. Its publishing brought no details on the circumstances and the state of the find. The only information published were that the stele was made of limestone, that it showed five busts in low relief, with lions above them, and that it was of a medium quality. Presented was also a drawing made by an unknown author, but of quite generalised details (Fig. 1). However, there is another, much better, drawing of the stele (Fig. 2), kept in the Archaeological Museum in Split. It is made by the painter of Dubrovnik, Nikola Rafael Martini (1771-1846), one of the best known representatives of the Neo-Classical painting in Dalmatia and a renowned portraitist of his time. The drawing superbly documents development of technical (graphic) documentation of the time, but also the Martini's activities in general, because not many of his works have been preserved. The quality of the drawing is allowing us to see certain details of the monument that have been destroyed almost beyond recognition in the meantime. Namely, due to numerous movings of the Museum and its collections and their inadequate storing, occasionally even in former salt warehouses, the stele was heavily damaged already in the first half of the 19th century. This is why it has not been displayed in the newly built Museum's lapidary, but its remains have been placed in its back courtyard, even to have been lost there. In the early 1970s a photograph was made showing its upper part (Fig. 3), and during the recent arranging of the courtyard both its parts were rediscovered (Figs. 4, 5). They have never been analysed or published.

The smaller (upper) part (Fig. 4) demonstrates two original dimensions of the stele: 0.82 m in width, and 0.40 m in thickness. Traces of the monument's original structure are better visible in the 1970s photograph (Fig. 3). Autopsy, however, shows the portraits to be about half life size of an adult person, wherefore the figures shown are undoubtedly a boy and a girl, their heads slightly turned towards each other. Comparison with the drawings (Figs. 1, 2) shows the external form and all the internal composition elements of the upper part of the stele to be presented exactly and adequately formatted. The details seen in the drawings - especially the one by Martini - that are not preserved on the very monument, are the lateral acroteria, shaped like lions, and the base of the central one, a smaller figure of a winged eros in the space below the gable and the shell, a beam with two fascias and peak profile, as well as the architectural apparatus presented at both sides. Preserved is only a fragment of the central base, shaped like a smaller canal to receive the metal clamp that fixed the element that was placed here (Fig. 6). The distribution of the figures by sex corresponds to that in the lower field. The girl is undoubtedly shown as *palliatata*, and the boy, depending on the status, could be wearing both a *pallium* and a toga, probably the latter (*toga praetexta?*).

The larger fragment shows preserved traces of half-figures of three adult deceased persons, belonging to the former lower part of the stele (Fig. 5). If the amorphous piece is compared to the drawings (Fig. 1, 2), it is noticed that it is structurally well positioned into the monument as a whole, with particularly well presented the deceased persons portraits and habitus. The drawings in the centre show a middle aged man (Martini's drawing), to his right side there being

a younger woman, and far left a younger man. In the Martini's drawing the men's heads are slightly turned towards the woman, this posture also being marked by shading of the eyes. The rest of the relief is supporting such posture. It is reasonable to assume that on the right are shown portraits of spouses and parents to at least some of other figures. The woman is shown as *palliatā* (Fundilia or Eumachia type). The men wear identically draped cloaks over tunics, however here too a certain identification of the toga is lacking the umbo. Mild bending of the drapes above the central man's arm may indicate that this element was initially envisaged but, due to the height of the image, not made. If this is so, this would be the commonest early imperial type of toga, with balteus, umbo and sinus, but covering the right shoulder.

In the Martini's drawing, between the two fields, clearly visible is a deeper cut in which there are two plates appearing like consoles by their position (Fig. 2). Such details being known of in the portrait stelai of neither Salona nor wider, this is probably a hidden indication that at the moment the drawing was made the stela was already broken into two pieces. It is possible that it was discovered in this condition. This supports the assumption that presenting the frame in different ways also results from the reconstruction being made in a typically romantic-neo-classicist way. Anyway, the Martini's drawing is presenting a more complete situation, the other drawing already showing deterioration of some parts (central and left acroteria, seated eros).

By its external form and internal composition, this Salonitan stela belongs to the architectural type, and the variant thereof known as the aedicula-form stelai with interrupted (open) gable. It is conceived as a flat imitation of large tomb aediculae and similar structures without an architrave. Its distant origin is in the Hellenistic east, whereas the origin of the type with integrated shell within the niche canopy is certainly in the northern Italy. It was developed with the only intention to carry the portraits of the deceased, because it has not been noticed among the plain, inscription bearing, stelai.

The aedicula-form stelai with interrupted gable appear in two variants in Dalmatia. In the first variant, in the gable area inserted is a niche canopy sheltering one portrait of half-figure height. The transition from the niche into the canopy is usually marked with a moulded beam, whereas the very niche can be added a moulded arch in front. In the other variant, in the niche and gable space integrated is a portrait shell. It is also found in single portrait stelai (Fig. 7), but much more often making representative background to a pair of portraits. So far, four such stelai are known of, as many as three of them certainly from Salona: the fragment with the head of an older man from the last decades of the 1st century BC (here no. 1, Fig. 8), the stela of the *Attius* family of the late Claudian or Neronian periods (no. 2, Fig. 10), and the stela that is being discussed here (no. 5). Possibly of Salonitan origin is also the stela shown in the drawing kept in the State Archives in Turin, from the mid 1st century (no. 3, Fig. 9), whereas the stela of M. Pytha, a soldier of the 2nd cohort *Cyrrhestarum*, and his freedman, Felix, dated to the early Flavian period, was discovered in Gornji Rakićani near Gardun (no. 4, Fig. 11). The above listed stelai make a homogenous and by their origin almost closed group of monuments, created in the period from the very end of the 1st century BC till the Flavian period. It is reasonable to claim that this visual expression appeared and developed in Dalmatia within the Salonitan workshop circle. The portrait shell motif will appear occasionally also later, in the 2nd and the 3rd centuries, but obviously as a retardation of this, at that time already outmoded, element, often within a newly designed composition and with a changed role or orientation of the shell.

The assumed north-Italic origin of the stela type with interrupted gable and portrait shell can be proved by the facts that true architectural characterisation of Hellenistic stelai is practically unknown of in Dalmatia, and that they do not show the interrupted gable. Hence the conclusion that the interrupted gable with the inserted niche and shell was introduced as a significant novelty in the beginning of the Roman provincial style. Since in the northern Italy (especially

in Altinum) relatively numerous exact typological comparisons have been found, a reasonable assumption is that this form originated from this. A more detailed analysis shows that Italic samples and solutions were not automatically adopted in the Salonitan workshops repertoire, but that these underwent significant modifications. The links between the stelai of the two Adriatic shores are evident in their overall proportions, interior structure of the aedicula, function of the shell and distribution of the human figures. The differences are in the architectural apparatus design, the way in which the gable is positioned on top of it, the orientation of the shell and the appearance of the inscription field.

In the north-Italic stelai, the load bearing architectonic apparatus consists of pilasters or columns, but most often of pilasters, sometimes with vegetative decoration. In Dalmatia, however, the columns are helical (the only exception is the stele dealt with here!). Furthermore, the Dalmatian stelai have only one tier of supports, whereas the Italian ones often have a second (back) tier. In the north-Italic stelai, the gable is laid directly on capitals, whereas in the Dalmatian ones between the capital and the gable normally visible are ends of an interrupted architrave, manifested as one or two straight stripes. Only in the stele of M. Pytha, that is the youngest one, the architrave ends have remained hidden behind the capitals. On the Apennine side of the Adriatic, the shell is almost always positioned with its back side (heart) upwards, whereas all the stelai of the Dalmatian group and the stele of M. Pytha are characterised by the shell being turned with its back side down. It is to be pointed out that the Salonitan stelai too show this practice of the opposite side of the Adriatic, but only where this is about individual presentation! Finally, in the Dalmatian stelai the inscription field is conceived as a separate field that supports the aedicule, whereas in the Italic ones the inscription seldom has a moulded edge and is subordinate to the architecture! This makes it evident that Salonitan workshops developed a recognisable style of their own, aimed to group presentation. Although at the first sight they appear very much like the north-Italic stelai (especially those from Altinum and Aquileia) and obviously are making a branch of the same developmental tree, the Salonitan, architecturally designed, stelai with interrupted gable and shell - including the stele of M. Pytha - are of a different make and typology.

Male portraits with short hair falling to the forehead indicate general fashion characteristics of the Julian-Claudian period, but have nothing in common with the Neronian period fashion. Hairstyle of the girl in the upper field (*Mittelscheitelfrisur*) and the similar but more sumptuous hairstyle of the woman in the lower field, with the hair waves reaching down half the ears (*Wallenfrisur*) and the spirally formed locks (presented as long braids) are characteristic of women fashion of the Tiberian period. However, in the Salonitan sculptural heritage they are also reflected in monuments until and including the Claudius' principate. Since their promoters, Antonia Minor and Agripina Minor, were honoured also during the Caligula's and the Claudius' principates, and since in the older woman, in the stele's lower field, two such massive locks can be recognised on each side of the neck, of the length and direction comparable to the Claudian creations, it appears reasonable dating the stele to the period from the end of the Tiberian to the early Claudian principates. In Dalmatia, however, numerous female heads with this hairstyle type are known, dated from the 20s to the 50s AD. This proposed dating is supported also by the possibility of noticing some worn out independent locks above the woman's left ear, but this is not perfectly certain. Important is also the fact that leaf-shaped decoration of columns in the Salonitan sculptural heritage appears most rarely, and one of such examples, potentially directly comparable, is the stele of Q. Fabius Pacatus, a soldier of the 11th legion C. p. f., obviously created after the year 42 AD.